

Sønderjydske Haver gennem vekslende Tider, særligt paa Als.

Af Johannes Tholle.

Flygtigt set kunde det synes rimeligt at antage, at Havebruget paa Als i den historiske Tid har haft samme Udviklingslinje at følge, som den, hvorefter Udviklingen er sket paa Fastlandet. Det fremgaa imidlertid af alle Beretninger og Oplysninger, at Havebruget paa Als stedse har været et betydeligt Skridt foran Havebruget paa Fastlandet, og Forklaringen maa vel først og fremmest søges i det mildere Klima, der ogsaa har affødt bedre Læforhold, og dette har atter givet en frodigere Kultur af de dyrkede Planter, derunder ogsaa af Haveplanterne. Dertil kom paa et vist Tidspunkt, at enkelte Foregangsmænd ved personligt Arbejde virkede ivrigt for Havebrugets Fremme og særligt ved Udbredelse af velegnede Frugttræer m. m. i høj Grad hjalp med til, at Havedyrkningen kunde vinde frem. I Fortsættelse af, hvad der tidligere er berettet om de sønderjydske Haver,¹⁾ skal der i det følgende gives en Oversigt over Udviklingen paa disse Egne.

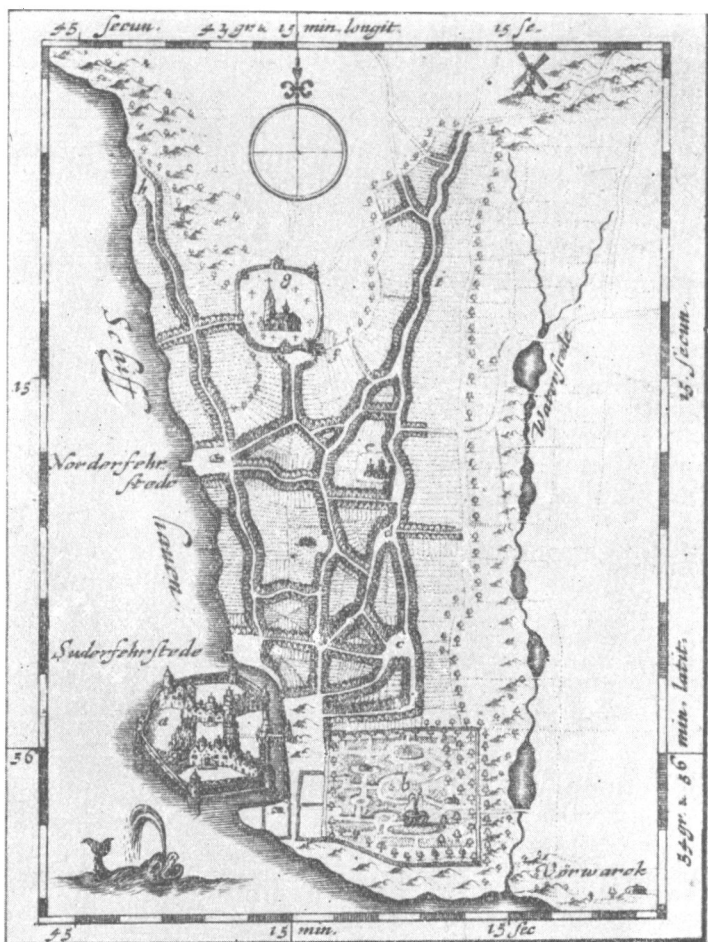
I. Tiden indtil ca. 1800.

I Pave Honorius' Gavebrev nævnes der (1226), at til de Gaarde, som Munkene havde erhvervet sig paa Fyn, Laaland, Als, Ærø, Vesterhavsoerne m. fl. Steder hørte der »Vingaarde« (v i n a e), og man har undertiden opfattet dette som et Bevis paa, at der de paagældende Steder har været enten virkelige Vinhaver, Humlehaver eller Æblegaarde, alt efter som

man opfattede »vinae« som en Hentydning til de viulignende rankende Planter (Humle) eller de vinagtige Produkter, man fremdrog af Abildgaardenes Frugter (Frugtvine). Der kan imidlertid næppe bygges noget virkeligt paa denne Oplysning, idet der maa kunne regnes med en eller anden Fejltagelse fra de fremmede Munkes Side. Saaledes kan der være Tale om, at en pavelig Skriver tankeløst har afskrevet et Gavebrev fra Italien eller andre sydlandske Egne, — og skønt denne Tankegang fordrer, at man ofrer en af de ældste Omtaler af Haver paa vort Omraade, skal den fremsættes her, idet en fuldkommen Forbigaaelse af det nævnte Citat (vinae) ikke vil være rigtig, saa meget mere som en Historiker andetsteds har benyttet sig stærkt af denne Kilde.²⁾ Der foreligger imidlertid næppe andet om Havebrug fra disse tidlige Tider, og de første Hundreder af Aar derefter, meddeles der ej heller noget om Haverne. Der kan til Eksempel næppe føres noget Bevis for, at der skulde have eksisteret Haver i Omegnen af Byen Flensborg, fordi dens »nye Stadsret« af 1284 fastsætter Toldafgifter for Humle m. m. Dette bliver derimod mere sandsynligt, da der 1510 udgaar Ordre til Byerne Flensborg og Sønderborg om at brygge Øl til Flaadens Skibe, og det nævnes, at sidstnævnte Sted skal Hans Johansen levere Humlen.³⁾ Denne Humle er sikkert af lokal Oprindelse, saaledes som den i de følgende Aar, hvor lignende Ordre udgik til andre af Rigets Byer, ogsaa maa tænkes at være leveret fra Haver i og omkring hver Bys Omraade.

Imidlertid gaar der dog endnu en Periode, før der direkte tales om Haver paa vort Omraade; men allerede den første kendte direkte Meddelelse om et Havebrug giver os Indtrykket af, at det er ret bety-

deligt. Oplysningen stammer fra 1652 og siger, at Indbyggerne paa Als foruden et betydeligt Agerbrug ogsaa har »herlige Træfrugter i store Frugthaver«.

Slotshaven i Sønderborg. Efter Danckwert.

og det kan endog tyde paa, at Øens for vor Tid saa karakteristiske Sondring mellem Frugthave og Urte- eller Blomsterhave allerede har været almindelig

paa disse Tider. Den nævnte Oplysning faar sit værdifulde Supplement i en Illustration, der viser Slotshaven i Sønderborg med sit i Forhold til de afbildede Lysthuse kolossale Springvand og sit ret omfangsrige Anlæg.⁴⁾

Efter eengang at være etableret er Als' Havebrug uden Tvivl bestandigt gaaet frem. Der foreligger ikke, (saaledes som det kan være Tilfældet fra andre af Danmarks Egne), saadanne Oplysninger, der berettiger til at antage, at det paa en vis Tid har staaet ilde til hermed. Det er bestandigt Frugtavlen, der er karakteristisk for Øen, og den er udbredt »til alle«. Ved Aar 1730 tales der saaledes om, at Indbyggerne lægger sig meget efter Frugtavl og alle Slags gode Havesager, hvorfor Øen allerede paa dette Tidspunkt har opnaaet at faa Tilnavn af Havelandet, »Patria hortulanorum.«⁵⁾ Lidt senere tales der om en Have ved Nordborg Slot, rummende mange Alleer⁶⁾, og 1763 fandt Magister Dyssel her »en Skov af store, smukke Frugttræer, hvis Top overgik alt hvad en Malers Pensel kunde fremtrylle med de dejligste Farver«. Som andre Havesager nævner han Humle, Kaal, Rødder og alle Slags Madurter.^{6a)} Fra Nabøen Ærø meddeles der, at man dyrker Køkkenurter, især Hvidkaal og dansk Kommen, som sælges til Kiel. Det synes som om Indbyggerne paa denne Ø dog ogsaa har avlet Frugt, og at de gerne vilde have denne afsat til Kongerigets Købstæder; men som en Følge af dens retslige Tilknytning til Hertugdømmet Slesvig er der visse Toldvanskeligheder, hvorfor det under 7. 10. 1731 maa meddeles Indbyggerne, at dersom de med Attest fra Magistraten kan bevise, at Frugten er »voxen og falden paa Ærø«, da maa den i Henseende af Told være at anse som de i Slesvig faldne

Frugter.⁷⁾ Der omtales fra samme Tid ogsaa en Have ved Herregaarden Gravendal⁸⁾ og ved Præstegaarden i Rise.⁸⁾ (Om Havebruget paa Ærø, se iøvrigt: Aarskrift f. Svendborg Amts hist. Samfund Bd. XX.)

Blandt Datidens alvorlige Hindringer for Udbredelse af Havedyrkningen var for vore Egne ikke saa meget Læforholdene som den fuldkomne Mangel paa brugelige Planter. Det er omtalt,¹⁾ at da Frederik II skulde omdanne sin Have ved Haderslevhus, maatte han sende Bud til Landgreven af Hessen for at faa Planter; men det var jo ikke givet Menigmand saadan at sende en Gartner sydpaa for at skaffe Planterne frem. Rimeligvis har man paa Als brugt selv i egne Haver at formere Frugttræer ved Udsæd, Podning o. s. fr., og man har naturligvis ogsaa kendt til Deling eller Frøsaaning af Smaaplanser, Urter o. desl. Men det har alligevel kun været primitive Kulturer, der har været Tale om, og der har formentlig udelukkende været Tale om Tuskhandel med saadanne Planter. Om Indførelse af nye Sorter er der ikke Tale, og eventuel Fremkomst af forbedrede Arter eller Sorter har haft vanskeligt ved at vinde Terrain.

Ved Oprettelse af en Planteskole, den første indenfor Danmarks Omraade, høstede da ikke blot Als i første Række, men i anden Række ogsaa Fastlandet og de øvrige danske Øer uvurderlig Fordel, og det blev dennes store Mission at give Havedyrkningen et kraftigt Skub fremad.

Oprettelsen af denne Planteskole og Driften af den gennem mere end to Aarhundreder skyldes Slægten V o t h m a n n. Om Slægtens første Arbejde i Havesagens Tjeneste har en Sønsøn af Stammefaderen, nemlig Nicolaj Vothmann i Sønderborg 1802

meddelt udførlige Oplysninger, af hvilke der i det følgende skal citeres det væsentlige:^o)

— I 106 Aar opoffrede min Bedstefader Peder Vothman, min Fader og jeg os næsten ene og fornemmeligen til Frugttræers Opelskning, som en Næringskilde. — Jeg tager altsaa ikke i Betænkning hermed offentlig at meddele »Efterfølgende Efterretninger«, sammendragne dels af min for 5 Aar siden i sit 85. Aar afdøde Faders Papirer, dels af hans mundtlige Fortællinger. Derved vil ikke alene den egentlige første og nærmeste Anledning til Frugttræernes Dyrkning paa denne Ø og den tilgrænsende Halvø Sundeved vise sig; men jeg vil ogsaa derved faa Lejlighed til at tilføje nogle paa Erfaring grundede Bemærkninger, betræffende især nærværende Tid og denne Egn. —

Min Bedstefader, P e t e r V o t h m a n n, født i Westphalen, blev mod Slutningen af 1600 Tallet ansat som Gartnersvend i den herværende paa den Tid fyrstelige Have. I Aaret 1695 paatog han sig denne af næsten 19 a 20 Skp. Land bestaaende fyrstelige Have i Forpagtning, for der at dyrke Frøarter og Kjøkkenurter og derved at erhverve sit Ophold. — Men kun 7 a 8 Skp. kunde anvendes til Havedyrkning, det øvrige var dels Lysthave, dels Eng. — I det Hele var denne Green af Industri i herværende Egn endnu i den Tid ubekjendt, og overhovedet var Planternes Forædling endnu ikke agtet. Han besluttede sig imidlertid til at anlægge en liden Planteskole (Træskole). Adskillige Haveelskere, der købte deres nødvendige Frøsorter hos ham, gjorde personligt Bekjendtskab med ham og købte sig vel og ved Lejlighed nogle unge Træer. I Begyndelsen havde han ingen andre Sorter end almindelige Madfrugter, og da han var indskrænket ved sin Forpagtningskontrakt, kunde han ikke efter sin Lyst og formedelst de dermed forbundne Omkostninger udvide sig ret vidt. — Imidlertid da han i mange Aar var den eneste Handelsgartner i denne Egn, og snart for-

skaffede sig Modertræer af ædlere Arter fra Tyskland; saa tiltog hans Afsætning efterhaanden og derved hans Mod alt mere og mere. Efter faa Aar var den største Del af Haven besat med unge Kjærnestammer, saa at han ikke mere kunde dyrke Kjøkkenurter og Frøsorter med Fordel. I denne Forfatning efterlod han sin Enke Haven i 1736. — Ved Forpagtningskontractens Fornyelse blev det hende paalagt, som første Pligt at vedligeholde og udvide den hidtilværende Planteskole. —

Hendes Søn Hans Peter Vothmann, hvis Læreaar just da vare udløbne, besørgede de dermed forbundne Forretninger.

Det lykkedes ham, at faa denne i lang Tid kun i Forpagtning værende Have til Ejendom. Kort efter døde hun, og min Fader Hans Peter Vothmann var nu Ejer af Haven. — Hans Bestræbelse gik ikke mere blot ud paa at dyrke Kjøkkenurter og Frugttræer. — Da han bestandig var den eneste Handeltgartner i denne Egn, saa søgte han at udvide sig ved at avle Frø. Men i sin Have var han derved alt for meget indskrænket; han ansøgte derfor den Kgl. Landsregering om at faa overladt et tæt derved liggende Stykke Land for at forstørre sin Have. Han fik omtrent 7000 Kv. Roder*) i Arvefæste, hvorpaa han nu anlagde sin Træskole. Hans Bestræbelser bleve nu snart belønnede ved den udbredte Roes, som hans Træer især erholdt derved, at de bleve meget hensigtsmæssigen behandlede, og at de forlangte Sorter altid kunde erholdes. — Hans Have var paa den Tid den eneste Mærkværdighed paa Sønderborg, i det mindste den, som Fremmede, der rejste gennem vor Øe, holdt Umagen værd at see. Hans Bekjendtskab blev derved meget forøget. Hans Afsætning strakte sig nu ikke alene til herværende Egne, den udbredte sig endog udenfor Landet, og var allerede fordelagtig for ham.

Ved Rygtet om hans Anlæg bleve og mange nærboende Landfolk hidlokkede, hvilket gav Anledning til, at de købte Træer hos ham, og lagde Vind paa at plante, saa at jeg med Sandhed kan forsikre, at i det mindste den nu saa betydelige Frugtopelskning

---

*) Omtrent 27 danske Tønder Land, eller 14 ha.

paa vor Øe, er derved foranlediget. Ligeledes blev og derved Efterlignelseslysten vækket. Adskillige Gartnere købte eller tilforpagtede sig midt paa Øen Jorder, og anlagde der Træskoler, hvilke for en Del ere allerede gaaede ind igjen. Deres i mange Henseender fordelagtige Beliggenhed gjorde dem det muligt at sælge Træerne til en lettere Pris. De kunde gjøre deres Jorder frugtbringende med langt mindre Bekostning; tilmed foraarsagede deres Husholdning paa det flade Land færre Udgifter end Indbyggernes i Staden. Nu vare enkelte Landsmænds første Anlæg frugtydende, og formedelst den desuden meget frugtbare Jord, paa vor Øe yderst givtige. —

Frugtens Afsætning blev ved Sønderborgs temmelig udbredte Skibsfart meget lettet, og Søgning efter Æbler fra Als tog til. — Dette opvakte endnu meer Tilbøjelighed blandt Landmændene til at give sig af med at plante unge Træer. Indkjøbet af dem var allerede paa Grund af den ringe Pris, min Fader solgte dem for, meget let, men blev endnu især meget lettere derved, at mange af de Landmænd, der i flere Aar havde tjent i min Faders Planteskole og vare blevne bekjendte med unge Frugttræers Behandling, anlagde ligeledes Planteskoler paa deres smaa Jorder, og kunde overlade de opelskede Træer til deres Naboer. Exempler opvække Efterligning, naar Fordelen er synlig. Saaledes er der nu opstaaet saavel paa vor Øe, som paa Sundeved et betydeligt Antal af saadanne smaa Træskoler. Følgerne deraf ere umiskjendelige. —

I det følgende af sin Beretning fremsætter Vothmann visse Forslag til Plantning af Frugttræer i Hegnene om Markerne, — han foreslaar, at Præsterne skal paatage sig Uddeling af Træer o. s. v., hvilket altsammen vil være for vidtløftigt at anføre paa dette Sted. Han slutter sin Beretning med en Optegnelse over, hvilke Frugttræsarter der er tilsalgs i hans Planteskole ved Sønderborg Slot, — en righoldig Fortegnelse over Æbler, Pærer, Blommer og Kirsebær samt Abrikoser, Fersken, Vinranke og Stikkelsbær, et Emne, som vi snart vil vende tilbage til.

Om Slægten Vothmann¹⁰⁾ kan yderligere oplyses saa meget, at den foruden at lære Folk at plante og at plante gode Frugtsorter tillige lærte dem at behandle Frugten og at anvende den. Johan Georg Vothmann udgav saaledes ved Landhusholdnings-selskabet en Række Bøger,¹¹⁾ dels paa Dansk, dels paa Tysk, omhandlende Tilberedning af Frugtmost, eller i Form af en Havekatekismus etc., hvilken Litteratur siden vil blive nærmere omtalt.

II. Omkring 1800.

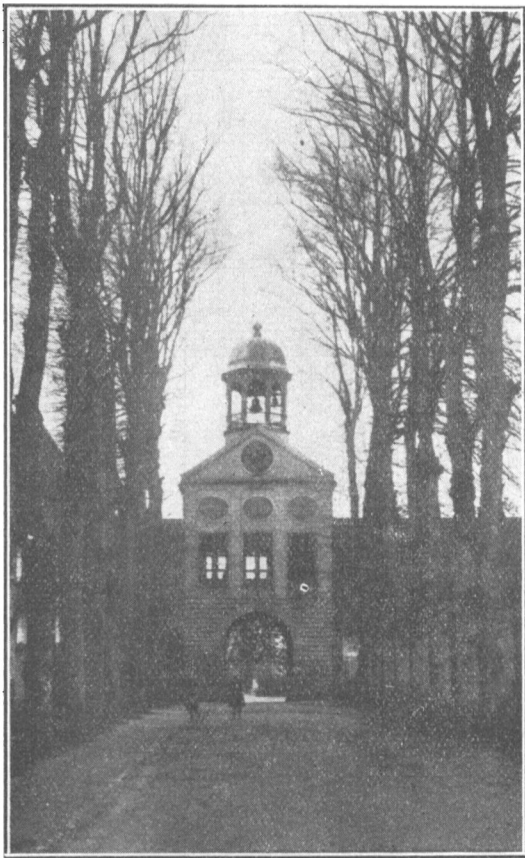
I Fortsættelse af de gamle Traditioner og begunstiget af Slægten Vothmanns oplysende Arbejde, særligt dens Udbredelse af gode Frugttræer m. m., voksede Havebruget paa Als sig omved Aarhundredskiftet frem til at indtage en anselig Position, ja endog før dette Tidspunkt var Havedyrkning bleven til en Levevej for en Mængde Jorddyrkere. En Beretning fra 1787 meddeler saaledes,¹²⁾ at »Paa Als og Sundved bliver, som bekendt, dyrket en Mængde Æbler, hvis Udførsel er af ikke ringe Betydning. Der gives da, fortrinsvis paa Als, Indbyggere, som hovedsagelig lever af deres Frugttræer, og ofte bliver Landboere, for hvem Agerbruget slaar fejl, eller Kvæget dør, eller en anden vigtig Ulykkeshændelse indtræffer, siddende ved deres Brug ved den Hjælp, som en rig Frugthøst bereder dem.« Andetsteds opgøres det, hvormegent Værdien af Øens Frugthøst kan andrage,¹³⁾ og der anføres, at »I Aaret 1790 var der . . . efter en ikke særligt ydende Høst, fra Sønderborg afgaaet 10 Skibe ladet med Æbler, og disse Ladninger lader sig ikke anslaa til sammen til mindre end 8 til 10,000 Rbdlr. En endnu levende troværdig Præst forsikrede . . ., at en Bonde i hans Sogn ikke sjældent solgte for 150 til 200 Rbdlr. Æbler, og at enhver regnede med, at Frugttræerne i det mindste skulde kunne give ham til hans aarlige Afgifter. Landmændene her ser imidlertid ikke saa meget paa Godheden

af Sorterne, som paa Mængden af deres Frugttrær. De maadelige og slette Sorter er ogsaa der langt de hyppigste, formodentlig fordi de Skippere, som i Reglen køber Æblerne for Afsætning i Rusland, ingen særlig Forskel gør, og ikke sjældent køber de endnu umodne Frugter paa Træerne.« Beretningen bekræftes udførligt af en Fremstilling af Pastor Chr. Schwendsen i Hørup (1801), der i al sin Omstændelighed ikke skal gengives her,¹⁴⁾ — ligesom det anførte gentages i »Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde« 1799 S. 363 ff.

Om de enkelte Egne af Als hedder det bl. a., at Miang anses for at være en af de bedste Frugtavlbyer, og at Byen Sønderborg »liegt unter Obstgärten und Kornfelder«,¹⁵⁾ hvilket ganske naturligt skyldes den nære Beliggenhed af Planteskolen ved Slottet. Desuden dyrkes der i Sønderborg nogen Tobak, saaledes som det tidligere er bemærket. Andetsteds¹⁶⁾ tales der om Sønderborgs »kønne Haver«, saa Byen har dengang, ligesom nu været stærkt præget af Havedyrkningen.

Noget lignende kan siges om Augustenborg. Haverne her betegnes som »pyntelige og ordentlige«,¹⁶⁾ og det hedder yderligere, at Egnene her er »ligesaa yndige i Beliggenheden som fordelagtige i Frugtbarhed, og Frugttræers Plantning, Podning og Opelskning er en Yndlings- Beskæftigelse for de fleste.«¹⁶⁾ Ganske specielt beskæftiger de besøgende Forfattere sig med Slotshaven. Nogle anfører, at den er anlagt i »fransk Stil«,¹⁷⁾ andre, at den er »engelsk«. Det sidstnævnte er nok Sandheden, dog saaledes at forstaa, at der af det franske Anlæg var bevaret »de behagelige og skønne Alleer, som forhen har været plantet, saa og Orangerier og Blomster-Quarterer og Menagerie af Paafugle.«¹⁸⁾ Ved det lille Prinsepalaæ

findes der ogsaa en smuk Have med »rare Blomster« samt endnu et Menageri. Om disse Haver har Hirschfeldt iøvrigt givet sin Beskrivelse:¹⁹⁾

Augustenborg Allé.

»Bag ved Slottet er en betydelig Plads .... Der findes Vaser, Statuer og Billedhuggergrupper af Scener fra Landlivet og en meget smuk Portal. Skoven, som støder til Augustenborg Park er betydelig og har smukke Spadseregange især ved Vandet. Bag Portalen er der Græsplæner og Frugttræer mellem

Hække samt to lange store Lindealleer, der fører til Vandet. — Paa den nordlige Side af Slottet er Køkkenhaven og Frugttræerne. I det ene Stykke Skov under høje Ege og Bøge et af Træ bygget rundt aabent Tempel. Kuplen hviler paa otte joniske Søjler, og der er ti Fod mellem Søjlerne. Forneden er der en Balustrade, og ved den staar der Bænke indvendig. Templet staar paa en Høj, saa man har fra alle Sider Indsigt i Skoven. Der er et lille Vand ved Tempelts Fod, og en Bro fører over til det.... Forskellige Veje bugter sig og fører til Prinds Emils filosofiske Bolig, der ligger gemt i en Krog af den øverste Skov. Der er smukke Fuglehuse ved Siden af Boligen. Man ser baade almindelige Frugttræer, Valnøddetræer og Morbærtræer i Skoven. Foran denne Bolig er der en lille Have med Blomster og Frugttræer. Den øvrige Del skinner med de dejligste og sjeldneste Blomster. Der er et lavt hvidt Gitter med Slyngrøser derom. I den nederste Halvdel er der Frugttræer og Kjøkkenhave forbundet med lave Hække. Der er en Siddeplads med Tag over ved en Fiskedam helt nede og en smuk lille Buegang. Til Højre er der en Paafuglegaard og andre Fugle i et Stykke Skov med mange Buske og enkelte høje Træer med Siddepladser. Dog det smukkeste ved Augustenborg er Frugtbarheden der, og saa Skov og Vand i Forening.«

Blandt de enkelte Træer i Parken har man særligt heftet sig ved et gammelt Bøgetræ, der som det første hvert Aar springer meget tidligt ud, og hvorom man har Notater fra hvert Aar 1750—1847. I Aaret 1788 sprang det ud det tidligste i alle disse Aar, nemlig 13. April, og sildigst blev det 1799, nemlig 17. Maj.²⁰⁾

Ogsaa denne Have forfaldt under preussisk Herredømme, saa det hele tilsidst lignede et Vildnis. Kirkegaarden synes ved ca. 1900 at være det smukkeste deromkring.

Det kan om Slotshaven i Nordborg meddeles, at

denne under 4. 11. 1749 blev overladt Amtmanden sammen med Havehuset (Gartnerboligen).²⁰⁾

III. Almueskolen og Havebrugets Fremme.

Om Oprindelsen til Almueskolens Arbejde for Havesagens Fremme er der fortalt tidligere.¹⁾ I det følgende skal der gives et Eksempel paa en flittig Skolelærers Arbejde med Sagen, idet dette Eksempel staar som det eneste Tilfælde, hvor Det kgl. danske Landhusholdningsselskab har præmieret Havedyrkere udenfor Kongeriget og i Hertugdømmerne. Det var Skolelærer Lorenz Andresen i Asserballe-skov, som havde anlagt en Planteskole, hvori der fandtes forædlede Æble-, Pære- og Kirsebærtræer, 130 Valnøddetræer og 9000 upodede Stammer. For dette Arbejde modtog han i Aaret 1815 Det kgl. Landhusholdningsselskabs 3die Sølvbæger.¹¹⁾

Uden Tvivl har Regeringen set en vis Fordel ved at gøre det muligt for Skolelærerne at blive fortrolige med Havedyrkningen og eventuelt at faa en Indtægt af et saadant Arbejde, og da der under 7. 11. 1832 udstedtes et »Reglement for Almueskoler paa Als«, kom dette til at rumme en § 36, der lød paa, at »Ved Skolebygningen skal, saavidt muligt, anskaffes en Haugeplads af $\frac{1}{2}$ til 1 Skieppe Lands Størrelse til Brug for Skolelæreren [og] de gaardbrugende Beboere. . . . bør vedligeholde Hegnet omkring Skolens Gaard, Hauge og Jordlod. . . .«²¹⁾ Lignende Bestemmelser findes i den almindelige Skoleordning for Hertugdømmerne af 1814 og i den kongelig holsterske af 1747, og paa Seminariet i Tønder gaves der Undervisning i Havebrug. Ogsaa dette har utvivlsomt hjulpet med til yderligere at fremme Landbohavebruget.

IV. Have-Kolonier i Sønderborg.

Som det ogsaa foran er omtalt,¹⁾ oprettedes der i det 2det Tiaar af 18-Tallet Havekolonier i de fleste Købstæder og Flækker i Hertugdømmerne, og det opgives for Sønderborgs Vedkommende, at den havde indrettet en saadan. Der hersker nogen Usikkerhed vedrørende denne Koloni og dens Skæbne, idet Beretningerne om den tildels er indbyrdes modstridende. I en Statistik over, hvad der er udrettet for Sagen, regnet for begge Hertugdømmerne, opføres 1826 Sønderborg med en Koloni paa 192 Kvadrat-roder,²²⁾ og det er anført,²³⁾ at denne Koloni skulde være indrettet allerede 1823 paa en Jord, som en velhavende Borger havde lejet, men som han stillede til Raadighed. Andetsteds²⁴⁾ nævnes der imidlertid ikke saa tidligt nogen Koloni fra Sønderborg, — ja den opføres endog slet ikke. Og hvis den virkelig har eksisteret, hvad maaske ikke er aldeles givet, fordi der har været opgivet det anførte Antal Roder dertil (man kan maaske have haft til Hensigt at udlægge dette Areal), — saa maa den ret hurtigt være forsvunden igen, eftersom en Skrivelse fra 1831 meddeler, at man ikke har Jord til at udlægge en Koloni.²⁵⁾ Den tidligere oprettede (eller i hvert Fald paatænkte) Koloni synes paa dette Tidspunkt helt at være glemt. Siden hen kom man dog i Sønderborg paa andre Tanker og oprettede en Have-Koloni; om dette vil der blive berettet i den samlede Omtale af Sønderjyllands Have-Kolonier i en 4de Artikel.

7. I Mands Minde.

Omkring ved 50-erne og særligt efter Grænse-dragningen i 1864, hvor Als gled til det fjendtlige Udland og Ærø forblev ved Kongeriget, skete der be-

tydelige Forandringer ogsaa med Haverne paa Als, som nu stod overfor endnu større Paavirkning syd fra.⁴⁾ For Sønderborg Slots Vedkommende ved vi, at Planteskolen, da den sidste Vothmann døde, gik over til Svigersønnen Thomsen. I Sønderborg dannedes under Gartner Livonis Førerskab en Frugtavlerforening, og en Forskønnelseskomite begyndte efter 1850 at udføre Plantninger nordfor Kirken og øst for Havbogade. Ligesaa plantedes der flittigt ved den tidligere Slotsgrav m. fl. Steder, — Arbejder som i Reglen var overdragne til afdøde Gartner Jensen.

Om Landbohavebruget i Mands Minde har vi to forskellige Skildringer, der paa en udmærket Maade supplerer hinanden. Den ene¹⁶⁾ fortæller om et bestemt Sted og skildrer Forholdene her.

»Ud til Sønders for Stuehuset havde Kirsten Eriksens Bedsteforældre e K a l g a a (Kaalgaarden, Køkkenhaven). Lige for Dønsk-Vinduerne gik en Sti med Buksbom ved Siden ned til et L o s t h u s af Lind, og paa begge Sider af Gangen var der nogle Bede (B e i) med B l o m m e (Blomster), og ellers var der S m o f r ø (Suppeurter) og B o t e d e (Kartofler). Der voksede ogsaa et stort s p r e n d e P l o m t r æ (spættet Blommetræ) og et Par Pæretræer. Frugthaven laa ved den vestre Ende for Bolet, og om det hele var en temmelig høj Jordvold (J u a v o l) eller Dige, hvorpaa der var en høj Styvning, d. e. Træer, der blev hugget engang hvert 8de—10de Aar. Lignende Haver med Frugttræer var der ved alle Gaarde og Huse; enkelte Steder var der ogsaa plantet Frugttræer paa Digerne mellem Markerne. Under eet kaldtes Haven e G a a r d, og den bestod saa af e K r u d g a a r d (Blomsterhave), e A b i l d g a a r d og e K a l g a a r d.

Der var en Tid, da der ved hver Gaard var en H o m m e l g a a, en Humlehave, saa der til Øllet blev brugt hjemmeavlet Humle. Der var megen Frugt her paa Als, og da der næsten ingen Pris var paa Æbler-

ne, blev der presset en Del Most. — En Del af Æblerne, særlig den nedfaldne Frugt, blev tørret; der blev saa et Par Aftener, før der skulde bages, skaaret Æbler til Tørring; der blev sat et Kar midt paa Gulvet, og derom tog alle Husets Folk Plads hver med sin Kniv. Æblerne blev skaaret i Fjerparter; Kærnehuset blev skaaret ud, og Æblestykkerne blev

Cl. Matthiesen.

kastet i Karret. Naar Brødet efter Bagningen var ude af Ovnen, blev Æblerne kastet derind, og paa den Maade fik man en Del tørret Frugt, der brugtes til Mad.

Mosten blev dels drukken, mens den var ny; dels blev den tilberedt og opbevaret til Vinteren, og naar den var god, var den en meget kærkommen Drik, som ogsaa bødes Fremmede....«

Den anden Beretning er affattet af tidligere Lærer, Pomolog C. Matthiesen i Fredensborg, der i det følgende beretter saavel om Havedyrkningen som om sig selv.²⁶⁾ Den omhyggelige af den gamle

Mand¹⁰) saa smukt og sirligt affattede Beretning opbevares i Folkemindesamlingen og er dennes smukkeste Bidrag til denne særlige Gren af Almuekulturen:

»Alsisk Havebrug i ældre Tid.

Der findes næppe en skønnere Plet hverken i Danmark eller i Sønderjylland end min dejlige Fødeø Als. Intet Under at den er bleven kaldt en Have, hvor hver Kornmark er et Bed, eller at den er kaldt den skønneste Ædelsten i den danske Kongekrone. Den, der gæster Øen nu i den dejlige Højsommertid, vil blive betaget af den Skønhed og Idyl, som Øjet møder overalt og indrømme, at Øen ligner en stor Have, som vi af Hjertet er taknemmelige for at have faaet tilbage, og hvis Befolkning er ligesaa taknemmelige for at være komne hjem igen efter den lange og trænge Udlændighedstid. De mange Lunde og Skove, de frodige Hegn og Hessel og Tjørn, fulde af isprængte vilde Roser, Caprifolier og koket hængende Brombær-ranker, de mange Abildgaarde (Frugthaver) omkring Gaarde og Huse, rigtfyldte Blomsterhaver ved hver en Bolig, Vinduerne fyldte med frodige Potteplanter, — ja det er en Have eller en Park, som man skal lede efter Mage til, ingen har den skønnere. I den sidste eller nyeste Nutid er der saa kommen en Prydelse til, som man ikke kendte til i tidligere Tid, jeg tænker paa de Tusinder af Dannebrogsgflag, som nu, saa ofte Lejlighed gives, vajer over Øen og yderligere forskønner det i Forvejen saa smukke Landskab.

Paa denne Ø stod min Vugge, og her levede jeg min Barndoms- og første Ungdomstid. Naar jeg nu som gammel Mand efter Opfordring skal meddele om Øens Havevæsen i ældre Tid, da bliver det kun, hvad

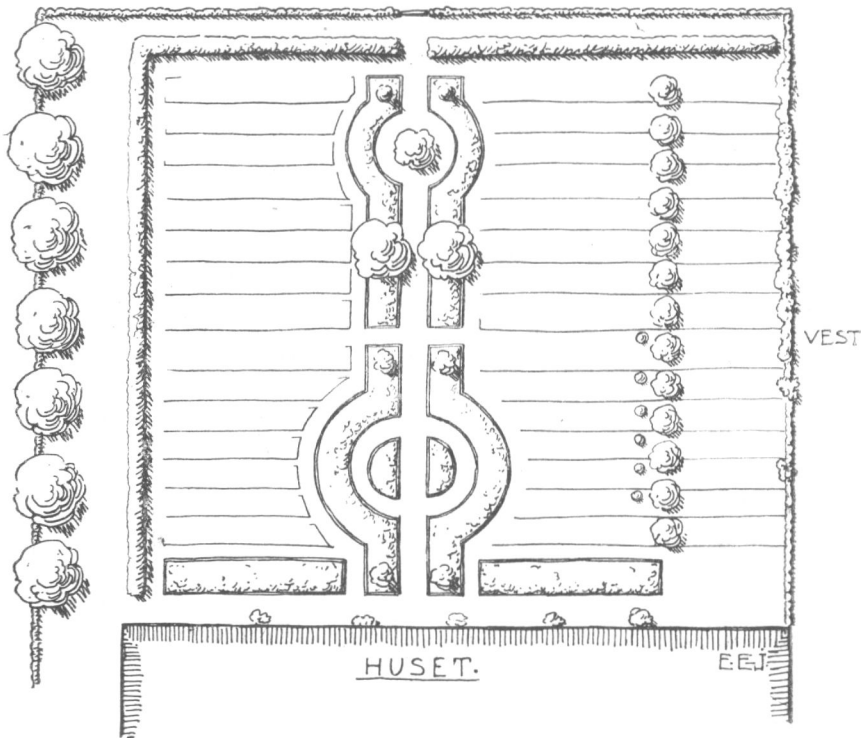
jeg kan huske, jeg har intet skriftligt eller trykt haft at holde mig til, og noget ældre historisk kan jeg intet meddele om. Hvad jeg altsaa kan fortælle lidt om, er hvorledes Haverne saa ud omkring ved Midten af forrige Hundredeaar, da jeg er født 1844, men fra lille af har jeg været Haveven, og jeg har som Dreng brugt mine Øjne godt og kendte Haverne langt bedre, saavidt jeg var kommen end Egnens Heste og Køer, dem jeg ikke brød mig om.

1909 skrev jeg i Det kgl. Haveselskabs »Meddelelser« et lille Stykke, som jeg kaldte »Mormors Blomsterhave«. Det maa jeg for Blomsterhavens Vedkommende have Lov til at bygge paa og saa føje til, hvad der kan dukke op i Hukommelsen.

Mormors Have saa anderledes ud, end de fleste Landsbyhaver gør det i Nutiden. Mit Hjem var en Udflyttergaard ikke langt fra Arnkilsøre, det Sted, som blev saa sørgelig berømt 1864, men som nu faar Oprejsning ved Genforeningen og forhaabentlig bliver befriet for sit »Denkmal« for Tyskernes Overgang. Saaledes som Mormors Have saa ud, saaledes saa de fleste Landsbyhaver paa Øen ud den Gang, Grundpræget var det samme, lige Gange, ofte med klippede Avnbøgehække og altid med buksbomindfattede Bede og Gange. Lidt Forandring var der selvfølgelig efter Grundens Form eller den enkelte Ejers Smag, men Grundpræget var ens overalt, og det holdt sig til omkring ved Midten af forrige Hundredeaar. Det var først ved denne Tid eller lidt senere, at de gamle Anlæg forsvandt, forgrimmendes vil jeg helst kalde det. Mormors Have skiftede Udseende midt i Halvtredserne, da fik den en stor rund Plæne, og Avnbøgehækkene og Buksbomindfatningerne forsvandt, men da laa Mormor i sin Grav, ellers

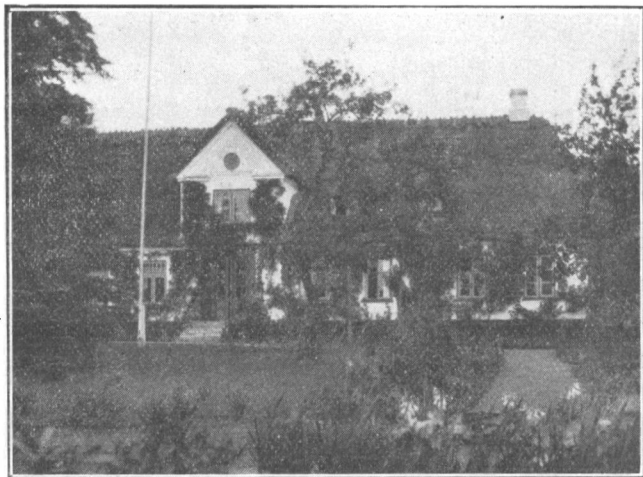
var Forandringen næppe indtrådt. Det samme var Tilfældet med de fleste af de smukke og stilfulde Landsbyhaver paa Als. Hvorfra denne forandrede Smag kom, og hvem der oprindeligt gav Stødet til, at

SYD.

Plan af Mormors Have.

den fik Magt, tør jeg ikke afgøre, men har en Anelse om, at den for Als's Vedkommende stammede fra Augustenborg. For min Fødeegns Vedkommende mener jeg, at man maa søge til Ulkebøl Præstegaard Om denne Have og andre samtidige, læs: Fenger: »Erindringer« 1925 S. 52—53, 238—30. Her boede Præsten Hans Krogh-Meyer, en meget have-

Asserballe Præstegaardshave.

interesseret Mand; han foretog mange Udenlandsrejser og paa disse lærte han nyere Haveskikke at kende. Desuden stod han i Venskabsforbindelse

Guderup Præstegaardshave.

med det lille augustenborgske Hof, hvor Slotsparken væsentligst bestod af en mange Tønder stor Græsplæne ud for Slottets Hovedfacade. Dette Forhold kan ogsaa have bidraget til Præstegaardshavens Omlægning i nyere engelsk Stil. Saa langt tilbage, som jeg kan huske, havde Præstegaardshaven en stor Plæne med enkelte fritstaaende Træer, deriblandt en ægte Kastanie og en rødblomstret Kastanie; den sidste fældede den førte tyske Præst 1864, da han var i Forlegenhed for Brændsel. Krog-Meyer var en anset og velset Mand i det store Ulkebøl Sogn, og jeg mener ikke at fejle, naar jeg tror, at han ogsaa har tilskyndet til, at de gamle Haver, hvis Anlæg stammede fra Slutningen af det 18de Hundrebaar og Begyndelsen af det 19de, er bleven ændrede og forandrede i nyere »engelsk« Stil, en Stil der nu er saa almindelig paa Landet, men oftest er en Parodi paa, hvad den skulde være. Hvor er det ikke latterligt at træffe Plæner i ganske smaa Haver, Plæner som ikke er større end at en rask Dreng kan springe over dem.

Men tilbage til Mormors Blomsterhave. Den var rimeligvis anlagt 1795, Aaret efter at Gaarden var flyttet ud fra Kirkebyen. Om Mormor, som dengang var nygift, og som var meget haveinteresseret, selv havde anlagt den eller haft gartnerisk Hjælp dertil, ved jeg ikke, det første kunde være mest rimeligt, da Folk, især Nybyggere, ikke havde saa rigeligt med Penge, men Haven var paa den anden Side saa ren og smuk af Stil, at man næppe kan tiltro en ung Kvinde i Besiddelse af saa megen Dygtighed.

Blomsterhaven, som var forbunden med Urtehaven, var af Form firkantet og ret stor, vel en 30—40 Alen paa hver Led, den laa foran og syd for Stuehuset, Midt igennem Haven gik en lige Gang, som be-

gyndte ud for Dagligstuevinduerne og endte ved en Laage, som førte ud i Marken. Denne Gang var omtrent 2 Alen bred, maaske lidt bredere, og paa begge Sider var der Blomsterrabatter, som nok var lidt bredere, 3 Alen eller lidt mere. Disse lange Rabatter var afbrudte paa Midten, for at der kunde blive Vej ind til Urtestykkerne og anden Nyttejord. Det Stykke af Rabatten, som laa nærmest Huset, var paa Midten højet ud til Siderne i en temmelig stor halvrund Bue, og indenfor denne Bue blev der saa Plads til et Bed af Form som en Halvcirkel. Den længst fra Huset liggende Rabat havde en lignende men mindre Bue og med et rundt Bed paa Gangen, som denne altsaa maatte udenom. Langs med Huset fandtes en bred Gang samt Rabatter, denne Gang maatte være bredere end de andre, for her skulde ogsaa være Plads til Garnstøtterne, hvor Mormor blegede sit Garn om Foraaret, Udbyttet af Vinterens Flid ved Spinderokken. Langs med Havens Sydhegn fandtes en lidt smallere Gang, som var skilt fra Nyttejorden ved en Avnbøghæk. Denne Hæk var omtrent en Alen bred og $1\frac{1}{2}$ Alen høj, den holdtes skarpt klippet og var i min Drengetid meget tæt og kraftig, saa vi Drengene kunde ligge og tage os en Gyngetur eller en Middagssøvn paa den. Langs det østlige Hegn var der skilt et Stykke fra, som var udlagt med varigt Græs og brugtes om Foraaret og Sommeren til Blegeplads for de lange Stykker hjemmelavede Lærred. Langs med Østhegnet stod 6 store Svedskeblomme-træer samt nærmest Huset et Mispeltræ med sin tykke vredne Stamme. Blommetræerne har rimeligvis været den almindelige Svedskeblomme, da jeg senere har fundet denne Sort i lignende gamle Haver i Nærheden, hvor enkelte gamle Træer af denne

Sort endnu var bevarede. Mispelen er ret hyppig i alsiske Haver, den kaldes i alsisk Mundart for Aafen-aaser. Ind mod Nyttejorden var Blegepladsen skilt ved en lignende Hæk som den fornævnte, disse Hæke brugtes til at tørre Vadsketøj paa.

Alle de nævnte Rabatter var kantede med Buksbom, som holdtes omhyggeligt klippede i Firkant, og som aldrig i Mormors Have fik Lov at blive ret store, truede de hermed, blev de plantede om. Rabatten langs Huset havde dog kun Buksbomkant langs Gangen, ind mod Urtehaven var den kantet med Lavendler, thi alle alsiske Husmødre brugte den Gang Lavendelblomster til deres Potpourrikrukker. Det lille runde Bed i Hovedgangen var kantet med røde dobbelte »Tusindpiger«, Bellis.

Stykket vest for Hovedgangen var delt i to Afdelinger eller Skifter ved en Række Ribsbuske og mellem dem nogle faa Kirsebærtræer, hvoraf et var Sort Bruskbær, de andre Glasmoreller, de sidste blev dog ryddet i min Drengetid. Foran, altsaa øst for den Hæk havde Bistaderne deres »Plads«. Man benyttede den Gang udelukkende Kubestader og drøbte uden Naade de flittige Bier, naar Honningen skulde høstes. Vi havde ofte indtil 30 saadanne Bistader og oftest 12 af de kraftigste til at staa over til næste Aar. Det var ikke rationel Biavl, men man kendte ikke bedre.

Med Undtagelse af de nævnte Blommetræer og Kirsebærtræer fandtes der kun i denne Have et Par Majkirsebærtræer, alle de andre mange Frugtræer var henviste til Abildgaarden. Det samme var og er ganske almindeligt endnu i alsiske Haver, hvor Blomsterhaven og Frugthaven altid er adskilte, kun rent undtagelsesvis kan man træffe et gammelt

Æbletræ i Blomsterhaven. Indenfor Hegnet mod vest ved Indkørselen var plantet nogle faa Syrener, senere kom en Guldregn til, en Æblerose, en *Rosa gallica* samt nogle Stikkelsbærbuske.

Rabatten langs Huset vest for Hovedgangen var hegnet med flækkede Sten, og Jorden laa højere i den end i de andre Rabatter. Den benyttedes som Plan-tebed for Kaalplanter, dog var det ikke noget Var-mebed og Vinduer var aldrig lagt over.

Langs med Huset var der ingen Rabat, men der var alligevel plantet forskellige Ting, navnlig Maa-nedsroser, den almindelige lyserøde samt den sva-gere voksende mørkerøde, som ligner *Gramoiria*, uden at jeg dog tør indestaa for, at det var denne, de blomstrede lige til Frosten kom. Endvidere var der den gamle *Rosa sulphurea*, vel en af de ældste fyldte gule Roser, der ofte er saa tæt fyldt, at den er nær ved at kvæles i sin egen Fylde, saa var der den store Centifoliarose, alle voksede de med en Yppig-hed og Fylde, at de naaede Tagskæget og blomstrede med en Rigdom af de dejligste Roser, som duftede herligt. Foruden disse Roser stod her i min Dreng-tid en træagtig Vortemælksbusk (*Euphorbia*), (hvor mon Mornør dog havde faaet den fra?), som jeg for-gæves senere har søgt efter Mage til. En stor Hor-tensiabusk savnedes heller ikke, den var stor som en gammel Ribsbusk, det var den almindelige lyserøde Sort, og den stod ude baade Sommer og Vinter, om Vinteren fik den en Trillebørfuld af halmet Hestegød-ning som Fodpose, ellers maatte den passe sig selv. Hændes kunde det, at den frøs ned i en streng Vin-ter, men saa skød den blot saa meget desto kraftigere om Foraaret. Jeg har talt over Hundrede Blomster paa denne Busk. Paa samme Maade dyrkes Hor-

tensiarer endnu overalt paa Øen, det samme er Tilfældet paa Bornholm og vel ogsaa i andre Egne af Landet, f. Eks. Ærø.

I den anden Tværrabat langs Huset dyrkedes forskellige Roser samt i Midten et næsten højstammet Snebolletræ med en forholdsvis tyk Stamme. Af Roserne var der den store og lille Centifoliarose, den sidste kaldtes, om jeg husker ret, Princesserose, desuden den mørkerøde Fløjelsrose, som man nu ikke træffer i ret mange Haver, Pimpenillerosen. Maa-nedsrosen samt den lille smaabladede dejlige Nel-likerosen. Denne sidste bliver kun lav, er meget tæt-løvet og allerkæreste, den egner sig ganske fortrinligt til Kantplante om større Rosengrupper. Jeg har ofte som Dreng prøvet paa at drive den, men det lykkedes aldrig. Selvfølgelig manglede den gamle hvide Rose heller ikke, den er saa smuk som halvaaben Knop, heller ikke dens Slægtning Maidenbluch, Princesserosen blev drevet i Stuen hvert Foraar, og skulde helst staa med halvtudsprungne Knopper til Palmesøndag, der endnu er Konfirmations søndag, og var der saa en kvindelig Konfirmand, saa skulde hun have en lille Rosenbuket med i Kirke. I de to buede Rabatter stod flere højstammede Centifoliaroser, dem opdrog Mormor selv, de var rodægte, men Rodskud og Sideskud taaltes ikke. Den Slags højstammede Roser er endnu ret almindelige paa Als.

De nu saa almindelige remonterende Roser kendte Mormor ikke, hvor vilde hun have glædet sig, om hun havde haft saadanne, derimod havde hun en Therose, som hun baade dyrkede i Potte og paa Fri-land, den er af lidt charmois Farve, meget rigtblomstrende og haardfør. Dens Navn er ukendt, den findes endnu i mange alsiske Haver, jeg har engang truffet

den under Navnet »No name«, ret betegnende, men saa hellere »Navnløs«.

Ellers vrimlede det med mange forskellige Blomster lige fra det tidlige Foraar, til Frostene satte Slut paa al Frilandsblomstring. De første, som meldte sig, var Juleroserne med de hvide Blomster. Den grønne eller rettere grøntblomstrende Julerose, som vi ogsaa havde under Navnet Pestrod, var ikke værdig til at faa Plads blandt de andre Blomster, den havde faaet anvist Plads i en Krog ved Huset og blev betragtet som medicinsk Plante, idet Stykker af dens tynde sorte Rødder blev stukket gennem Ørene paa Grisene, naar de var syge. En anden medicinsk Plante, Løvstikke, fandtes ikke i Mormors Have. Eranthis har jeg heller aldrig truffet, heller ikke senere paa Øen, men derfor kan den godt findes der, jeg har saa sjældent senere opholdt mig paa Øen, naar Eranthis blomstrer. Heller ikke i Aar, 1920, da jeg var der hele Februar, og det meste af Marts Maaned, saa jeg noget til den. Underligt nok, da den er saa almindelig i mange andre Egne. Derimod var der mange Vintergækker, baade enkelte og dobbelte, samt Mængder af Dorthealiljer (*Leokojum vernum*), ligesom vi havde mange røde, fyldte *Hepatica*, *Crocus*, dog kun den gule, som vi kaldte gule Gækker, og mange forskellige Hyacinter. Af disse sidste var der navnlig en, som blev yndet frem for alle de andre, den var meget smuk, svagt lyserød eller lidt kødfarvet og fyldt, dem maatte vi aldrig plukke af, det maatte vi derimod af de mange lyse- og mørkeblaa. Senere kom der et Mylder af forskelligfarvede Tulipaner, af Muskat- og Drivhyacinter, samt Kejserkroner og den brogede Vibeæg, den hvide kendte vi ikke. Disse Blomsterløg blev aldrig taget op, blev Blokkene

for store, tog man dem op lige efter Afblomstringen, delte dem og plantede igen. Paaske- og Pinseliljer var der mange af, men udelukkende med fyldte Blomster, jeg havde ikke set hverken enkeltblomstrende Paaske- eller Pinseliljer, før jeg som Voksen kom til Sjælland! Ja sandt er det, men mærkeligt. Den hvide Lilje (*L. candidum*) havde vi mange af, ligeledes havde vi *Lilium bulbiferum*, Martagon og en cinoberrød tykbladet prægtig Lilie, uden at jeg dog kender dens Navn. Den træffes ofte paa Als, mens jeg aldrig har truffet den her paa Øerne. I Mormors Have havde vi ogsaa den skærmbloomstrende Fuglemælk, den kaldte vi »Nøgne Børn«, derimod fandtes den pyramidale ikke, den er smuk, men breder sig alt for stærkt. I Augustenborg Slotspark var der Masser af dem, der havde den Lov til at brede sig. Af Primulaer havde vi mange, baade af veris og egentlige Aurikler, som her blev kaldt ved sit rette Navn, medens de andre Primulaer blev kaldt Kobblommer. Især yndedes den lille *Pr. acaulis* med lillarøde Blomster, som ligner en lille Rose.

Af andre Stauder i disse Bede kan nævnes Akkelejer, den fyldte Tjærenellike — Bognelliker kaldte vi den — Fjernelliker, som vi kaldte Græsnelliker og Studenternelliker, der gik under Navnet Klasenelliker. Den fineste og mest skattede i denne Flok var dog den fyldte hvide *Hesperis matronalis*, som gik under Navnet »Hvid Viol«, den satte Mormor ganske særlig Pris paa, fordi den duftede saa dejligt, den krævede dog særlig Omhu ved Dyrkningen og skulde deles og plantes om hvert Aar efter Afblomstringen; nu træffes den sjældent.

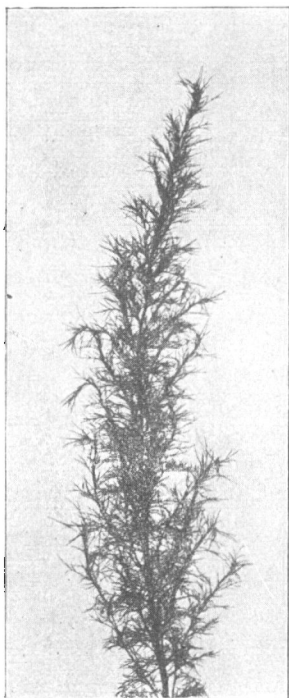
Saa var der de almindelige Havenelliker, men navnlig en Mængde »Pottenelliker«, det vil sige, af

de gode gamle, næsten træagtige, som blev plantede ud, naar de havde blomstret en Gang inde i Stuen, de stod saa ude hele Aaret, dækkedes kun om Efteraaret rundt om Planten med lidt Hestegødning og i strængere Frost med en gammel Bikube eller Vidiekurv over Toppen. Disse Pottenelliker blev store og gav om Sommeren et rigt Flor af prægtige store, stærkt duftende Blomster. Der var lyserøde, gule (ansaaes for at være kælne), hvide, sribede i rødt og hvidt, violet og hvidt, gult og rødt og hvide med rød eller violet Rand. Nu er disse Nelliker vist sjældne paa Øen, i Fjor traf jeg nogle af dem paa en bornholmsk Kirkegaard, her paa Sjælland har jeg aldrig truffet dem. Om Foraaret maatte man passe godt paa dem og beskytte dem med Ris, thi kom en Høne i Haven, søgte den altid først til Nellikebedet og kunde saa hurtigt gøre Ulykker ved Planterne. Nelliker var næst efter Roserne Mormors Kælebørn.

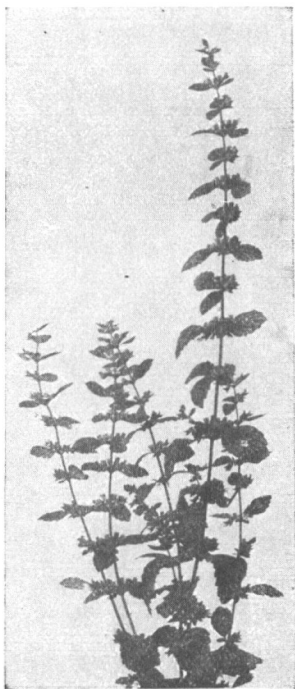
Egentlige Sommerblomster var der ikke mange af, naar undtages Levkøjer og Asters. Jeg husker den røde Adonis og den blaa Jomfruen i det grønne, et enkelt Aar Stedmoderblomster, Reseda havde vi mange af, men de havde deres eget Bed i Urtehaven. Asterserne residerede oftest i det runde Bed paa Hovedgangen. Mormor kendte kun de enkelte.

De to halvcirkelformede Bede var næsten altid forbeholdt Levkøjer. Først blev de overvintrede Vinterlevkøjer plantede ud, samtidig eller lidt senere Planter af Sommer- og Vinterlevkøjer. Planterne var selvtiltrukne, saaede i gamle Fade og Skaaler, ikke sjældent endda af selvavlet Frø, dog købtes gerne lidt af Manden, som gik rundt og solgte Urtefrø. I disse Levkøjbede var der ogsaa gerne Plads til nogle Gyldenlakker, det var hyppigst dobbelte, som først havde blomstret inde.

Paa de lange Rabatter længst borte fra Huset havde højere Stauder samt lavere træagtige Buske deres Plads. Der var Ambra og rødblomstrende Pebertræer og her var Pæoner, den gode gamle Bonde-

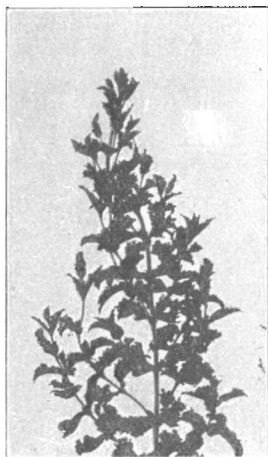
Ambra.

Hjertensfryd.

rose, et Navn som dog var ukendt paa Als. Og her var Krusemynte, Hjertensfryd — Melissa kaldte vi den — og Balsam, som alle dyrkedes for Lugtens Skyld. Det kan her bemærkes, at de Gamle helst eller fortrinsvis dyrkede Planter, hvis Blomster eller Blade duftede, det var den Slags, som først kom i Betragtning. Endvidere fandtes paa disse Rabatter perennerende Ridderspore — den etaarlige fandtes ogsaa blandt Sommerblomsterne, — Stormhat, Finger-

bøl (*Digitalis*), en fyldt gul *Helianthus*, som bredte sig slemt, hvide og lille Efteraarsphloks og et Par Efteraarsasters, hvoraf den ene, en mørkeblaa, dog ikke altid naaede at udfolde sig, inden Frosten kom. Som oftest var her ogsaa nogle Stokroser og senere fik Georgerne Plads her.

Krusemynte.

Balsam.

Saa var der om Foraaret ogsaa en Del Potteplanter, som blev flyttet ud i Haven, de fik dog gerne Plads paa de egentlige Blomsterrabatter. Foruden de alt nævnte Levkøjer, Gyldenlakker og Nelliker var der nogle stedsegrønne Planter, især Myrter og Laurbærtræer samt Rosmariner. Mormor havde temmelig store Planter af baade smaabladede og storbladede Myrter, det var en Fryd at se, hvorledes de trivedes

i Haven og nød Livet i Solskin og Regn. Her var ogsaa Plads for den nu snart glemte Rosmarin, som efterhaanden kunde naa en ret anselig Størrelse, jeg har set Eksemplarer, som var henved 2 Alen høje, og da var de kønne ved deres smukke pyramidale Vækst og mindede om Taks. Ofte blomstrede de i Haven, men de smaa lilla Blomster er ret uanselige, og Mormor saa helst, at de ikke blomstrede, da det satte dem i Væksten. Rosmarinen var den Gang og er forøvrigt endnu en meget yndet Plante paa Als; den Gang var man vis paa at træffe den meget nær i hvert Hjem, saa almindelig er den vel næppe nu, hvor saa mange andre nyere Planter let fortrænger de gamle. Vor Rosmarin maatte ofre en lille Gren til Mormors »Urtekost«, »Yvkost« — den Haandbuket, som hun altid ligesom de andre Koner, havde i Haanden ovenpaa Salmebogen og Lommetørklædet, naar hun drog til Kirke om Søndagen. Rosmarinplanten blev altid taget ind om Efteraaret, men den kan ogsaa udholde den alsiske Vinter ude, i hvert Fald med en ganske let Dækning af Granris, der dog heller ikke er nødvendig, naar den staar paa en lun Plads, men det gjorde den jo egentlig ikke paa Mormors Rabat.

Saa var der Laurbærtræet. Saalænge det var mindre, blev der kælet for det, og saa kom det i Hus om Vinteren, men blev det for stort, saa maatte det blive hvor det var og kom ikke ind men fik dog nu en Fodvarmer af Hestegødning og i haardføre Vintre en let Kappe af Langhalm. Det hændes, at et saadant Laurbærtræ frøs omtrent helt ned i en streng Vinter, men saa skød det til Gengæld alenlange kraftige Skud næste Sommer. Jeg har i min Ungdom set saadanne Laurbærbuske, der var 4—5 Alen høje og af Omfang lignede store Pilebuske; saadanne

havde vi dog aldrig i Mormors Have. Jeg omtalte dette til afdøde Slotsgartner Rothe, han smilte og ry-stede paa Hovedet, som om han vilde sige, at den maatte jeg gaa længere ud paa Landet med; men da jeg saa senere efter et Besøg paa Als bragte ham en næsten 2 Alen lang Gren af en saadan Busk, maatte han indrømme, at det var af det ægte Laurbærtræ. Paa Friland lider disse Planter sjældent eller aldrig af Skjoldlid. — Den Gang den tyske Hær vendte tilbage til Berlin efter Krigen med Frankrig 1870—71, skulde forskellige Militærpersoner hædres med Laurbærkranse; man skrev da til Als efter Laurbærgrønt og bød høje Priser derfor, men Alsingerne havde intet at sælge af den Vare og til den Køber. Hvor det ligner mine kære Landsmand, men det viser, at Tyskerne i den korte Tid efter 1864 havde opdaget, at der var Laurbærgrønt paa Als.

Overalt paa Als er Vinduerne fyldte med Potteplanter, og det har de været, saa længe jeg kan huske. Det var Mormors da ogsaa, men Udvalget var vel ikke saa stort som i Nutiden, dog var det gode Ting. Mange af disse gode gamle Stueplanter er senere blevne halvvejs glemte, men ligesom den gamle Havestil er ved at vende tilbage, saaledes er mange af de gamle Stueplanter atter ved at vinde Venner selv blandt mere kræsne Blomsterelskere, og det maa man glæde sig over.

Mormors Yndlingsblomster var som allerede nævnt Roser og Nelliker, og de indtog da ogsaa Hæderspladserne i Vinduerne. Foruden de unge Nelliker var der Maanedrosor, baade den lyserøde og den mørkerøde samt den førnævnte navnløse Therose. Men der var da ogsaa en Lilleput blandt Roserne, som gik under Navnet Skillingsrose. Planten var

meget fin af Bygning med tynde Grene og Stilke og meget smaa Blade, smaa var ogsaa Blomsterne, næppe saa store som en Tøore (Skilling) og af karmoisinrød Farve. Den blomstrede uafbrudt hele Sommeren fra Foraar til Vinter. Jeg har truffet den paa

Rosengeranium.

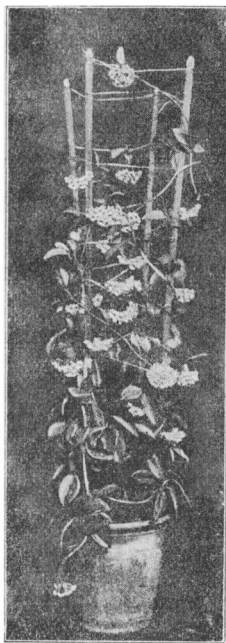
Nørborg endnu saa sent som omkring ved 1870, men senere er den bleven borte for mig, og det er ikke lykkedes mig at finde den, men derfor kan den godt findes paa Øen endnu. Navn til den har jeg heller ikke kunnet finde. Saa havde Mormor Balsaminer, oftest kun en i hver Potte, ofte dog ogsaa to eller tre, de blev vandede med Gødningsvand og blev meget kraftige. Mormor tiltrak selv Planterne af selvavlet Frø.

Saa var der vellugtende Rosengeranium og den lille fine Citronblomst (*Geranium crispum*), den hørte ogsaa til Mormors Yndlinge. Balsamgeranien med de runde fløjlsbløde, langstilkede Blade med kamferagtig Lugt savnedes heller ikke. Disse Geranier træffes endnu overalt paa Als og er stedse lige velsete.

En af Yndlingerne var Porcellænsblomsten (*Hya caarnosa*). Den stod i dobbelt Potte, hvis Mellemrum var tæt stoppet med Mos, hvori den vandedes med kogende Vand; »saa groede og blomstrede den bedre«. Ja, saa fik Planten jo en Slags Undervarme eller rettere et varmt Omslag. Maaden er god, jeg har senere praktiseret den til Mormors og andre Planter, som havde godt af saadanne varme Omslag. En »Semperfi« manglede heller ikke i Mormors Samling, den blev dog lidt mærkeligt behandlet. For at skaffe Plads til de mange Planter om Vinteren blev den om Efteraaret

stødt ud af Potten og lagt op paa Klædeskabet i Sovekammeret, og det fandt den sig godt i, om Foraaret kunde den dog nok se lidt slunken og indskrumpet ud, men kom dog hurtig til sig selv efter Indpotningen.

Der var vel flere Sorter i Mormors Samling, som jeg nu ikke husker, men de nu saa moderne engelske og rundbladede Pelargonier mindes jeg aldrig at have

Hoyacarnosa.

set i Mormors Vinduer. Derimod fik hun en stor Glæde det sidste Aar hun levede, idet en Slægting forærede hende en ganske ukendt Plante, en Kristi Blødsdraabe, den smukke *Fuchsia globosa*, der er langt smukkere end de store tykke Urimeligheder af Slægten, som nu saa ofte træffes. Den har senere lige til nu ogsaa hørt til mine kæreste Planter.

Jeg havde som lille Dreng faaet en Tomatplante i en Potte, hvorledes jeg var kommen til den, husker jeg ikke; det lykkedes for mig at faa en moden rød Frugt paa den, men Mormor forbød mig at røre ved den, for den var ganske bestemt giftig, saa nøjedes jeg med at se paa den i Afstand! Vi kaldte den ikke Tomat, men Kærlighedsæble (*Pomme d'amour*).

Det var nu noget om Mormors Blomsterhave og Stuehave. Saaledes som den er skildret, passer det paa det nærmeste for alle alsiske Blomsterhaver for 60—70 Aar siden. Tilføjes kan endnu, at der i ikke faa Haver fandtes klippede Takstræer, saadanne fandtes dog ikke i Mormors Have, heller ikke Lindelysthus eller Hængeask til Lysthus, som ellers var ret almindelige.

Behøver jeg at tilføje, at Mormors Have altid var ren og i Orden, som hun selv var ordentlig i al sin Færd. Ja, det var en allerkæreste Mormor.

En egentlig Køkkenhave havde vi ikke. Den var en Del af Blomsterhaven; thi dertil benyttedes Jorden mellem Blomsterrabatterne og Avnbøgehækkene. Der dyrkedes de almindelige Urter, Skalotter, Rødløg, Porre — Borré siger Alsingeren — Selleri, Persille, Gulerødder og Rødbeder, samt Ærter, navnlig Sukkerærter, og Stangbønner. Paa Als spises en Ret, kaldet Ruskomsnusk, en Slags Suppe kogt paa Mælk med smaaskaarne Gulerødder, grønne Ærter eller

Bønner og fint hakkede Persille, dertil brugtes de nævnte Grønsager. Saa var der fleraarige Urter, navnlig Syre — Sauram kaldte vi den (Sauerampfer) — til Syresuppe. Grynsuppe med finthakkede Syre paa og med Pandekager til var og er endnu en yndet Ret paa Øen. Purløg var der ogsaa, hvor kunde man spise Røræg foruden Purløg. Pastinakker savnedes heller ikke, de smagte godt paa gule Ærter. Derimod blev der aldrig dyrket Thimian, som ellers i mange Egne er et yndet Kryderi navnlig i Svinefedt, men det — Thimian — brugtes ikke hos os. Agurker og Salat havde vi meget af, vi holdt meget af Salat med tyk Flødesaus over, og den Gang var Fløden ikke saa kostbar. Som Dreng fandt jeg paa at sætte Ris til Agurkerne, det lykkedes godt at faa Planterne op mellem Risene, og de bar rigt; jeg havde læst om det i en eller anden Bog.

Af Kaal dyrkede vi kun Grønkaal og Hvidkaal, den sidste blev dog ofte forvist til Marken, da den saa satte bedre Hoveder end i den noget indesluttede Have. Et Aar var Dammen ved Gaarden, hvor Kreaturene blev vandede, bleven rensed, og Dynden kørt ud i et tykt Lag lige udenfor Gaarden. Herpaa blev Hvidkaalen plantet næste Aar og gav da Hoveder af ukendt Størrelse. Slog Hvidkaalen fejl, kunde vi faa Amagerkaal hjem med Skipperne fra Sønderborg, som sejlede paa København med Mursten eller Frugt.

Blomsterhaven var hegnet med et lavt Stengærde. Mellem Stenene i Midten var plantet Tjørn, som dannede Hæk, den blev ved Klipping holdt lav.

Udenfor denne Have mod Øst kom Humlehaven. Den var ikke saa lille, thi der brugtes en Del Humle til Hjemmebrygning af Øl. En Humlehave frembyder et prægtigt Syn, naar Stænglerne er fyldte af

kraftige Ranker og Toppen fuld af de smukke Humlekopper. Nu ser man ikke saa mange Humlehaver paa Øen. Hjemmebrygningen af Øl er ogsaa her for en Del hørt op. Som Dreng tænkte jeg mig altid, at saaledes maatte en Vinhave omtrent se ud, deri blev jeg dog skuffet, da jeg som Mand lærte de rhinske Vinhaver at kende, en dansk Humlehave er langt kønnere. — En Søndag Formiddag 1848 fik vi Indkvartering og blandt dem en ung Læge. Han gav sig straks af med os Drengene og spurgte blandt andet ogsaa om der var Fuglereder i Haven. Det vidste vi ikke, Far holdt ikke af, at vi søgte efter dem, vi kunde saa let forstyrre de smaa Fugle, nu tog Lægen os med, og vi fandt da to i Humlehaven. Samme Læge traf jeg saa mange Aar efter i en sjællandsk Købstad, han var da en gammel Mand, men kunde huske Historien med Fuglerederne, det var mere, end jeg kunde.

Op til Humlehaven stødte saa den store Abildgaard eller rettere de tre, thi der var i Virkeligheden tre. Tilsammen var den stor og omgav omtrent Gaarden paa de tre Sider, saa det kunde med Sandhed siges, at den meget nær var skjult for ikke at sige begravet mellem Frugttræer. Ialt var der henved 150 Frugttræer i min Barndom. Alle eller dog de fleste af disse Træer var plantet 1795, Aaret efter Gaardens Udflytning og stod altsaa i deres bedste Kraft, da jeg var Dreng. Naar de blostrede (blomstrede) i Foraars-tiden, frembød de et Pragtsyn uden Lige, noget skønnere kan man ikke tænke sig. Denne Blomsterpragt var jo almindelig over hele Øen, som altsaa i de Dage dækkedes af det skønneste Pragtslør. Intet Under, at Øen er kaldt en Have, og var hver en Kornmark et Bed, saa var hver en By den herligste Blomster-gruppe, i Sandhed en vidunderlig Have. Saa glædede Folk sig til en god Frugthøst.

Naar saa Frugten var sat og godt helt udviklet, saa kom Købmandens Taksator en Dag og gennemgik hele Haven for at faa et Skøn over, hvor megen Frugt der kunde ventes til Salg, og han havde en forbausende Øvelse i at kunne se, hvor mange Skæpper der var paa det enkelte Træ. Sommerfrugten brød han sig ikke om, Købmanden vilde kun have Efteraars- og Vinterfrugt og kun Æbler.

Hvem var saa Købmanden? Ja, der var, saavidt jeg ved, egentlig kun to paa Øen, som drev Frugtforretning i større Stil, det var Karberg i Sønderborg og Lorenz Oehlerich i Nørborg. Den første leverede vi Frugt til, og det var hans Folk, som kom og gjorde Overslag over, hvad der kunde ventes.

Plukningen skulde begynde tidlig, egentlig inden Frugten var plukkemoden, det hidrørte fra, at Frugten skulde forsendes ofte til langt bortliggende Steder. Forsendelsen skete i Skibe og uden at Frugten blev pakket, den tog saa Varme og udviklede sig videre paa den ofte temmelig lange og langvarige Sørejse, derfor maatte den plukkes i Tide. Fra Sønderborg gik den meste Frugt til Petersborg, og da kunde Rejsen i Efteraarstiden jo godt tage rigelig Tid. Vi dyrkede bl. a. den ægte graa franske Reinety, en Sort som helst ikke skal plukkes før sidst i Oktober; naar den skulde sælges, blev den plukket først eller maa ske midt i September, jeg har ofte senere spurgt mig selv om, i hvilken Tilstand den er naaet til Rusland, men maaske den ogsaa har taget saa megen Varme undervejs, at den er bleven spiselig.

I Plukketiden var saa alle paa Gaarden i Arbejde i Abildgaarden, Drengene, Karle og Piger. Karlene og Drengene plukkede, vi havde Kroge og lange Reb ved hver Plukkekurv, saa vi kunde hejse den fulde Kurv

ned uden selv at gaa ned af Træet, Pigerne tog saa imod og tømte af i større Kurve samt bar Frugterne ind til Far, som sorterede den inde. Al Smaafrugt og al beskadiget Frugt blev omhyggeligt frasorteret, i det Stykke var Far meget nøjeregnende, Købmanden vel ogsaa.

Den Frugt, som skulde sælges, fyldtes uden videre i Kornsække og kørtes saa paa stiv Vogn den lille Milsvej til Sønderborg, hvor den rimeligvis som oftest er styrtet ned i Lasten af Skibet, som var det Kartofler, man havde med at gøre. Var Sorteringen god, saa var Behandlingen af Frugten det ikke. Al den frasorterede Frugt beholdt vi selv, den bedste ubeskadigede blev gemt til Vinterbrug, den øvrige blev anvendt til Most og til Tørring, den lagredes i store Dynger i det Lokale, hvor Mostningen foregik.

Naar Plukningen af Salgsfrugten var tilendebragt, var der endnu en ikke ringe Mængde at indhøste, som kun egnede sig til Mostning, ligesom der var en Del Sommerfrugt, som brugtes til Tørring, og som var plukket før den store Plukketid begyndte. Mostfrugten blev ikke plukket, men rystet ned.

Til Mostbrug havde vi to lidt forskellige Presser, som i Princippet dog stemmede overens og begge var lige praktiske, vi stødte kun Most til eget Brug, andre Steder paa Øen opkøbte man Frugt og stødte Most til Salg. Til Mostredskaberne hørte et langt Trug af tykke Egeplanker med høje Sidestykker, i dem stødte Karlene Frugten med tunge Stødere, lavede af Egetræ og forsynede med en passende lang Stang til Haandtag. Den stødte Most kom saa i Pressen i stærke Moststykker af aabent Lærred, og den udløbende Most, som lignede Kaffe med Fløde i, blev opsamlet i Træspande og fyldt i et stort Kar, indtil der var nok

til at fylde et Oksehoved eller Vinfad med. Saalænge den var i Karret, blev den omhyggeligt dækket med et rent Lærredsklæde for at holde Gærsvampe ude, om Far vidste, at det var derfor Karret dækkedes, er jeg dog ikke sikker paa. Naar der var tilstrækkelig Most, blev den tyldet paa let svovlede Oksehoveder, som straks proppedes til, og her laa den et Par Døgn eller saa, indtil der viste sig smaa klare Luftblærer paa Overfladen, viste de sig, blev den straks tappet over paa andre ligeledes svagt svovlede Beholdere. Den første blev saa rensed og havde da allerede lidt Bundfald. Disse Omtapninger fandt gerne Sted en 4—5 Gange, men altid med lidt længere Mellemrum, tilsidst var Mosten da klar med et svagt gult Skær og smagte herligt. Næste Aars Marts blev den tappet om en Gang til og kunde saa holde sig i lang Tid. Undertiden blev noget af Mosten tyldet paa Champagneflasker, som vi købte hos Købmanden, Flaskerne blev bundet til, denne Most skummede ofte, naar Flasken blev trukket op. Jeg husker, at vi et Aar havde 6 saadanne Oksehoveder — et Oksehoved var 4 Tønder — fulde af Most.

Hvad brugtes den nu til? Først og fremmest til at drikke i Stedet for Øl. Most var altid Gæstdrik, Bajerskøl var ukendt i Hjemmet paa den Tid. Endvidere til al Slags Brug i Husholdningen. Blev der kogt Grynssuppe, og det blev der ret ofte, saa blev den kogt i Most og kaldtes da Mostvælling, der kom tørrede Æbler eller Pærer paa, Sukker behøvedes ikke, den var sød nok. Hvor der ellers bruges Øl eller Saftvand til at dyppe Grød i, der brugtes Most. Det er hændtes hjemme, at Mosten i en enkelt Beholder er bleven sur, der var saa kommen Æddikesvampe til den, eller Tønden havde ikke været tilstrækkeligt el-

ler omhyggeligt nok svovlet, den kunde saa hverken drikkes eller bruges til Mad, men fik Lov til at udvikle sig videre til Æddike. Denne Beholder kunde dog aldrig bruges til Most oftere.

Foruden til Most blev megen Frugt brugt til Tørring. Hertil brugtes alle de egentlige Sødæbler, hvoraf de fleste alsiske Haver havde flere Træer, det var Sommeræbler, og de dyrkedes kun til dette Brug. Naar der skulde tørres Æbler, kom alle i Arbejde Aftenen eller Dagen i Forvejen, hvert Æble deltes i 4 Dele, Kærnehuset blev skaaret ud, men Frugten blev ikke skrællet. Der tørredes i Bageovnen efter hver Bagning, men ofte varmedes Ovnene alene til Tørring. Naar Frugten havde ligget i Ovnene en halv Dag eller lidt kortere eller længere, det beroede paa, hvor varm Ovnene havde været, saa blev den raget rundt med en ren langtandet Rive, og naar den var færdigtørret, blev den bredt ud nogle Timer i fri Luft, saa blev den haard og kunde fyldes i Sække eller Poser, som fik Plads rundt om Kaminen paa Loftet. Stærkest varm skulde Ovnene være til at begynde med til Æbler og Pærer, svagest til Blommer. Der tørredes Æbler, Pærer og Svedskeblommer.

Den tørrede Frugt brugtes til at komme paa Grynsuppe og i Kærnemælksvælling, mest dog til Kompot. Naar hele Husstanden om Vinteraftenerne fik Sulefadet med Saltmaden paa Bordet til Aftensmaden (Nadverne), saa kom der et Fad kogt Tørrefrugt ved Siden af, den var sødet lidt og overhældt med lidt Jævning. Det var sund Kost. Da jeg engang fortalte en sjællandsk Gaardmandskone dette, korsede hun sig og udbød: de æder nok alligevel. Saa dan tænkte Mor og Mormor nu ikke, Skikken var i det mindste tidligere meget almindelig paa Als. Men

ogsaa naar der kom Fremmede, og der var Steg paa Bordet, var der altid Kompot af Pærer eller Svedsker eller begge Dele, og det er Skikken endnu. Drikken dertil var saa Most. Mosten fik aldrig Tilsætning af Sukker, det kunde træffe ved mere højtidelige Lejligheder, at der blev tilsat en Snaps Rom til omtrent en Liter Most, blev den saa kuldslaaet lidt, smagte den fortræffeligt, men man skulde saa være forsigtig, den var da berusende og gav slemme Tømmermænd den næste Dag.

Men tilbage til Salgsfrugten. Den solgtes eller udførtes fra Øen til Nordjylland, København og Rusland. Prisen hjemme var altid den samme. For Graastener, Nonnetitter (Flaskeæbler) og finere Reinetter var Prisen en Daler for Skæppen (2 Kroner), for Madæbler tre Mark (1 Krone). Var Prisen saa maaske ikke saa høj, saa drejede det sig dog for mit Hjems vedkommende om en Post, idet Far senere har fortalt mig, at han gerne hver andet Aar solgte for omkring ved Tusind Daler (2000 Kr.) Frugt, og det var jo da en Indtægt, foruden hvad der saa havdes til Brug i Huset.

Om Vinteren spistes megen Æblegrød, den jævnedes eller rørtes op med Hvede- eller Rismel, saa den blev temmelig stiv og spistes varm med Mælk til. Den Ret var vi alle glade for. Hver Vinteraften kom der enten en Kurv raa Æbler eller et Fad stegte paa Bordet inden Sengetid, saa man vil forstaa, at der var rigeligt til eget Brug. Til Fremmede var der altid gemt udsøgt fine Graastener, Nonnetitter og Piageoner.

Hvilke Sorter dyrkedes den Gang mest? Ja, det var ikke saa mange Sorter, som man nu ofte træffer i Haverne, man holdt sig til de gode gamle. Hoved-

sorten frem for alle var Graastener — man sagde og siger altid Graastener med Tonen paa første e, aldrig Gravenstener, som Tyskerne sagde — efter den fulgte Nonnetitter. De to Sorter var der flest Træer af i de fleste Haver. Jeg har senere i Byen Helved talt 70 Nonnetittetræer i en Abildgaard. Saa var der nogle Træer af Rød Vinterpigeon, Orleansreinet — som blev kaldt Engelske Pipper — Graa fransk Reinet, Grøn Vinterrambour, Rød Høstkalvil, som vi kaldte Tyrksblod, Passe pomme rouge samt nogle Sødæbler og Mostæbler. En yndet Sort var Borgherreæblet, her kaldt Filleblanker, en Korruption af det franske Fille blanc eller blanche. Sorten ansaas for det bedste Efteraarsæble til Køkkenet. Rødt Jernæble var der ogsaa, det gik under Navnet Kejserkroner. Endnu flere kunde nævnes, men disse er de vigtigste. Af Pærer dyrkedes flest Sommerpærer. Tidlig Sukkerpære (Lybsk Sommerprinsesse) og Sildig Sukkerpærer (Boller Sukkerpære) var de tidligste, den sidste var og er yndet til Tørring.

Den niest yndede Tørrepære var og er endnu en stor graarustet ram Pære som vi kaldte Graapære, men hvis rette Navn er Ristpære. Den blev skrællet inden Tørringen og afgav saa et meget fint Produkt. Den blev altid holdt for sig og brugtes kun, naar der kom Fremmede. Den egentlige Graapære kendtes i min Drengetid ikke paa Als. Saa var der den almindelige Høstbergamot, den havde ogsaa her sygt Træmen bar godt alligevel og var de fleste Steder den Pære, man kunde gemme længst. Man holdt ogsaa meget af den til Syltning — det gør man vist endnu — men syltede Pærer havde vi ikke. En paa Als den Gang almindelig dyrket Sort kaldtes Desmerpære, det er en tidlig, meget saftig og velsmagende Pære. Den

har jeg senere truffet i Jylland under andre Navne. Foruden disse fandtes en Del mere eller mindre værdifulde Lokalsorter, hvoraf nogle findes endnu, men de er af mindre Interesse.

Af Kirsebær dyrkedes saavidt jeg ved tidligere mest Majkirsebær. Af det almindelige Syltekirsebær har jeg i mine Drengenaar kun truffet et eneste Træ. Derimod dyrkedes mange Svedskeblommer, hvis Frugt blev tørret. Af andre Blommer havde vi hjemme Kopatter (Rød Æggeblomme) og Gule Æggeblommer. Den sidste var rodægte og sendte altid en Mængde Rodskud op, den var en daarlig Blomme men det er den ægte ogsaa. Saa var der forskellige smaa runde, mere eller mindre søde Blommer, de blev aldrig brugte i Huset, men spistes som de var af hvem der gad. Den grønne Reine Claude mindes jeg aldrig at have set, vi havde ingen.

Ved alle Gaarde fandtes allerede den Gang større eller mindre Abildgaarde, og ved alle Huse var der Blomsterhaver og Frugttræer saa vidt Pladsen tillod det. Mange af de Træer, som i min Barndom stod i deres fulde Kraft, findes der endnu mange Gamlinger af, men de vil vel snart falde for Aldersgrænsen. Saavidt jeg har kunnet skønne, er der derimod ikke saa mange i 40—50 Aars Alderen, derimod en hel Del ganske unge. Det ser ud, som om man har været tilfreds med hvad man havde uden at tænke paa Afløseren, men derved vil der komme et Hul imellem de gamle og de unge Plantninger, hvor Frugtrigdommen bliver mindre. Mit Fødehjemms Have danner dog en Undtagelse, her plantede Far 1854 eller 1855 en ny Frugthave paa frisk Jord, ialt 50 Træer, det blev de samme Sorter, som fandtes i den gamle Have, og det var meget fornuftigt gjort. Jeg tror nemlig at Als og andre

Frugtegne vilde handle i egen Interesse ved i det væsentlige at holde sig til de gode gamle Sorter, som gennem en lang Aarrække har vist, at de passer for Forholdene paa Stedet. Endnu kunde tilføjes, at der tidligere fandtes en Del espalierede Ferskentræer rundt om paa Øen, og nogle er der endnu, de fleste er saavidt jeg har kunnet faa oplyst, Frøtræer, saaede paa Stedet.

Det ligger nær at opkaste det Spørgsmaal, hvem skylder det dejlige Als fra først af sin rige Frugtbestand. Jeg ved intet bestemt derom, dog har jeg ladet mig fortælle, at en tidligere Hertug paa Augustenborg har været meget virksom i den Retning, men hvem af dem det var, har jeg ingen Mening om. Fra anden Side har de to Planteskolegartnere Vothmann, Fader og Søn i Sønderborg haft deres store Betydning for alsisk Frugtavl. Saavidt jeg ved, stammede de fra Vestfalen maaske ogsaa fra Holland men om der paa Als var større Frugtavl før deres Tid, vides næppe. De havde store Planteskoler ved Sønderborg og forsynede herfra ikke alene Als men ogsaa mange danske Haver med Frugttræer i gode Sorter ikke mindst med det den Gang nye Graasteneræbletræ, som af dem formeredes første Gang og gaves Navn af den ældre Vothmann. De levede i det 18de Hundredaar, den yngre døde noget ind i det 19de. Disse to Mænd staar Alsingerne i Taknemmelighedsgæld til.

Endnu er der Rester paa Augustenborg af ældgammel Frugttræplantning. Et kæmpestort Kirsebærtræ hvis Krone holdtes sammen af stærke Jernbaand er først falden i de allerseneste Aar, det stod i Palæhaven. I den gamle Præstegaardshave sammesteds er der ligeledes ældgamle, snart faldefærdige Træer, men Sorterne er ikke de samme som i Øens

Landsbyhaver og stammer altsaa rimeligvis fra andre og er maaske ældre end de Vothmannske Planteskoler.

Frederiksborg, i Juli 1920.

Cl. Matthiesen.«

I Tilknytning til ovenstaaende, ikke tidligere offentliggjorte Beretning skal gøres opmærksom paa de spredte Træk af Dagliglivet, som er samlet af Henrik Ussing.²⁷⁾ Han fortæller saaledes om Klodsemageren, der om Sommeren var »en Slags Gartner, der gik fra det ene til det andet Sted, saaede Smaafrø (Suppeurter), klippede Gærder og Bosbom og ellers udførte, hvad der var i Haven at gøre....«. Ligeledes fortæller han om Skikken» at stryge for Kaal«, naar Høsten var forbi, — en Skik, som ogsaa kendes andre Steder fra. Som Lægemiddel brugte man særligt Hyld og Pestrod, og som Lykkeplante for de Elskende maatte baade St. Hans Urt og Gaaseurt fungere, — den første ved St. Hans Dagstide, den sidste ved Nytaarstide. Af Retter, lavet af Havesager maa fremhæves den traditionelle lang Grønkaal (Grønlangkaal) Nytaarsaften og Fastelavnsmandag, Skærtorsdag de 7 Slags Kaal samt til at begynde med et Æble paa fastende Hjerte. Juleaften stod der paa Bordet altid Æbler og Hasselnødder, og ved Bryllupper maatte der strøs baade med torrede Frugter af Brudepigerne, saasom med Æbler, Svedsker, Rosiner, Mandler o. desl., samt med Blomster (»Krud«) af Krudpigerne.

Almuepoesien giver paa sin Vis de stærkeste Vidnesbyrd om den udbredte Havedyrkning, og den deraf følgende udbredte Brug af Havesager, »Hertugens Klagesang« taler saaledes om »Æblemøsten«; en

af Paaskeangene ønsker Husmoderen saa mange rare Ting, bl. a.:

Gid jer Kaal godt maa vokse
og alt jert Smaafrø (Suppeurter) med!
Tillige god Lykke med gode Hummele! ....

Fra mange Remser kendes Strofen »udi Kongens Kaalgaard«, og fra en Nytaarsvise hedder det bl. a.:

Velkommen Nytaar, velkommen her,
o velkommen Herrens Aar, o velkommen her..
med Æbler og med Blommer,
med Nødder i vor Lommer..

Mest er dog »Fiolen blaa« inspireret af Haverne, selv om den snarere er tænkt som et Digt om Naturen:

Fiolen blaa.

Med Fryd jeg sagtelig en Morgenstund
frem gik til Moserne at skue Roserne
saa mangelund.

Den Bonde frydelig saa jeg fremgaa,
sit Korn han mejede; hans Sævn bortfejede
Je Roser smaa.

Ret dejlig skinnede den Morgen rød
Solen, som strimede den Frost, som rimede
alt med sin Glød.

Der jeg spadserede i Lunde fri;
der jeg omvankede, de Blomster sankede
paa vilden Sti.

Nu mærk, min Kæreste, hvad jeg der saa:
der stod saa frydelig, ja meget dydelig
Fiolen blaa.

En meget frydelig Fiolen blaa
med Lugten frydefuld, med Frugten dydefuld
saa jeg der staa.

Jeg saa i Lunden stande over ald
de Roser yndelig; hun dog besynderlig
mig bedst befald.

Hun er blandt Blomsterne den dejligste
med Frugten herligste, med Lugten kærligste,
som man kan se.

Narcisser, Negliker og Hjærtensfryd,
de hvide Lillier, grønne Basiliker
med deres Fryd,

Den vilde Timian med al sin Pris,
Solsikken sødelig, Cypressen glædelig
desligervis.

De den Fiolen blaa ej overgik;
thi hun var prydelig, ja meget dydelig
i al sin Skik.

Hun var den nydelig Fiolen blaa....

Teksthenviisninger:

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1927 S. 161—212.

²⁾ Vedel-Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Historie. 1841—44.

³⁾ Diplomatarium Flensborgense I. 205.

⁴⁾ Dankwerts Atlas, 1652, S. 98.

⁵⁾ Pontoppidan: Theatrum Daniae, 1730.

⁶⁾ Pontoppidans Atlas, c. 1750.

^{6a)} Dyssel: Forsøg til en Indenlandsrejse.

⁷⁾ Fogtmann: Kongelige Rescripter m. m.

⁸⁾ iflg. Optegnelse i Fyns Bispearkiv geng. ved Lærer Mikkel Eriksen, Ærø Folkebl. 1928.

⁹⁾ Niemann: Schleswig-Holsteinische Vaterlandskunde, 1902, I S. 1 ff.

¹⁰⁾ se nærmere: Johannes Tholle: Danske Gartnere, 1927.

¹¹⁾ Landhusholdningsselskabets Skrifter og Efterretninger.

- ¹²⁾ Schleswig - Holsteinische Provinzialberichte, 1787 S. 321 ff.
- ¹³⁾ sammesteds, 1792 S. 291 ff.
- ¹⁴⁾ Niemann: Blätter für Polizei und Kultur, 1801, I. Chronik Num. 6 samt N. 2, S. 9.
- ¹⁵⁾ Fragmente aus dem Tagebuche eines Fremden, 1800. 1800.
- ¹⁶⁾ Vedel: Indenlandske Rejse, 1800—04.
- ¹⁷⁾ Küttner: Reise durch Deutschland-Dänemark II, 1804, S. 25.
- ¹⁸⁾ Henrik Ussing: »Det gamle Als«. S. 66—67.
- ¹⁹⁾ C. C. L. Hirschfeldt: Theorie der Gartenkunst, i Uddrag og Oversættelse ved Stephan Nyeland.
- ²⁰⁾ Hirschfeldt: Wegeweiser, 1847.
- ²¹⁾ Schous Registre.
- ²²⁾ Bilag til Cancelliets Brevbøger, Danske Cancelli, 2. Departem. Nr. 614 af 4/3 1826, Rigsarkivet.
- ²³⁾ Neue schl. holst. Provinzialberichte 1823 IV. S. 66—71.
- ²⁴⁾ iflg. Skrivelse fra det prøjs. Statsarkiv i Kiel, 19. Sept. 1927.
- ²⁵⁾ iflg. Bilag 2636—40, Danske Cancelli, 2. Departem. Brevbogen af 20/8 1831, Rigsarkivet.
- ²⁶⁾ Dansk Folkemindesamling 1917/01 Kgl. Bibliotek.
- ²⁷⁾ Ussing. Det gamle Als.
- ²⁸⁾ Rentekammerets tyske Forestillingsprotokoller, 1749 Nr. 239, Rigsarkivet.